

даними працює 3,5 млн. українців. Якщо ж врахувати найчисельнішу когорту робітників-нелегалів, то кількість заробітчан збільшується не менше, ніж у два рази. За оцінкою українських експертів, заробітчани з України щороку присилають додому від п'яти до десяти мільярдів доларів.

Уряди західних країн, на відміну від Росії, створюють належні умови для діяльності громадських об'єднань українців, а іноді навіть надають їм державну підтримку. Так, в Італії, за ініціативи Культурної асоціації «Україна» та посольства України у цій державі, відкрито три недільні школи (римська, неапольська та школа в Пескарі). У школах українські діти, діти зі змішаних італійсько-українських родин, а також всиновлені італійськими сім'ями вивчають українську мову та літературу, географію, історію України. Випускники шкіл отримуватимуть документ про освіту, який визнаватиметься Українською державою. Тому українським державним діячам, наголошується в Ухвалі першої Міжнародної науково-практичної конференції «Міграція у контексті цивілізаційної трансформації України і світу», слід повернутися обличчям до українців, що мешкають поза межами своєї країни, розробити комплекс заходів, які б забезпечували: належний правовий та соціальний захист мігрантів; консульський супровід трудових мігрантів за кордоном; вироблення адекватної позиції України у перемовинах із країнами масової міграції українців тощо. Виконання цих та інших заходів передбачає приєднання України до Міжнародної конвенції про правовий статус усіх трудових мігрантів та членів їхніх сімей. Учасники конференції запропонували внесення змін до: Закону «Про вибори в Україні» у частині забезпечення виборчих прав громадян України, які перебувають за кордоном, шляхом впровадження дистанційного голосування; нормативно-правових актів стосовно постановки на консульській облік громадян України за кордоном з метою його спрощення.

Багато уваги учасники конференції приділили забезпеченню освітніх потреб трудових мігрантів та членів їхніх сімей, що, на думку учасників конференції, буде можливим лише тоді, коли освітні заклади українського зарубіжжя будуть мати підручники, рекомендовані Міністерством освіти, науки, молоді та спорту України, відповідну навчально-методичну літературу тощо. Слід організувати курси підвищення кваліфікації вчителів шкіл українського зарубіжжя у науково-освітніх закладах України. Досвід таких шкіл, накопичений співробітниками Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені

Тараса Шевченка, може стати у нагоді при їх організації. Учасники конференції солідаризувалися з пропозицією щодо внесення змін до нормативно-правових актів стосовно розширення освітніх прав закордонних українців та дітей українських мігрантів з метою забезпечення їм преференцій для здобуття середньої та вищої освіти в Україні.

На думку учасників конференції, слабким місцем роботи з українськими трудовими мігрантами за кордоном продовжує залишатися відсутність (повна або часткова) державного фінансування культурно-освітньої сфери їхньої життєдіяльності, що негативно позначається на популяризації української культури за кордоном, реалізації культурно-мистецького потенціалу українців у країнах перебування, розвитку українських громад у зарубіжжі, налагодженню дієвих контактів між ними з метою задоволення не тільки їхніх культурно-освітніх, але й інших життєвих потреб.

Учасники конференції звернулися до органів державної влади з пропозицією розробити програму професійної та соціальної реадaptaції реемігрантів з метою використання набутого ними досвіду для впровадження його в українське суспільство, сприяння бізнес-ініціативам та створенню в агенції іноземних інвестицій спеціального підрозділу для реемігрантів. Рекомендації, що містяться в ухвалі даної конференції, наочно засвідчують нагальну потребу комплексного дослідження українського чинника у світових міграційних процесах, розробки нових концептуальних підходів до розв'язання проблем, що виникають у середовищі трудових мігрантів тощо.

Необхідно всім, від кого залежить робота з трудовими мігрантами, пам'ятати, що науково-обґрунтованою державною міграційною політикою може вважатися лише та політика, у якій кожний громадянин почуває себе не пасинком, а сином своєї держави, яка може його захистити, де б він не перебував. Тільки така міграційна політика держави має майбутнє.

1. Кіпень В. П. Міграційний потенціал України / В. П. Кіпень, М. В. Авксент'єв. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. – 112 с. 2. Концепція державної міграційної політики. Схвалено Указом Президента України від 30 травня 2011 р. № 622/2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13642/html>. 3. Леонов І. Українське Подоння / Іван Леонов // Україна молода. – 2010. – 18 листопада. 4. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; [за ред. Ю. Римаренка]. – К.: Довіра, 1998. – 912 с. 5. Нищівна зачистка українських громад. Заява ради керівників українських громадських організацій Росії щодо політичного тиску на український культурний рух у Росії // Українське слово. – 2010. – 16–22 червня. – № 24.

Григорій Селещук

Відповідь Церкви на виклики міграції

У статті розглядаються особливості сучасних еміграційних процесів з України. Зокрема, окреслено їхні кількісні та якісні характеристики, а також суспільні впливи. У цьому контексті представлено основні напрямки служіння УГКЦ для емігрантів та членів їхніх родин.

The peculiarities of modern migration processes from Ukraine are looked through in the article. In particular, their quantitative and qualitative character features as well as public influences are outlined. In such context the main forms of ministry of the Ukrainian Greek-Catholic Church (UGCC) for the emigrants and their families are shown.

У Біблії феномен міграції відомий ще із старозавітних часів. Пресвята родина також була змушена мігрувати від самого народження Месії. Тому для Церкви невластива риторика осудження міграції, рівно ж як і ксенофобські тенденції. У випадку Української Греко-Католицької Церкви

(УГКЦ) це повинно бути особливо виразно, адже неможливо переоцінити роль діаспори у відродженні нашої Церкви [2].

Під впливом суспільних настроїв політики різних країн можуть обіцяти нездійсненні речі: очистити свої країни від небажаних іммігрантів, зупинити нелегальну міграцію

чи повернути всіх українських емігрантів додому (остання обіцянка стосується деяких наших політиків) тощо. Сучасні комунікації трансформують міграцію у глобальний феномен. Він характеризується підвищеною мобільністю мігрантів. Вони є там, де легше працевлаштуватися, де кращі умови праці та проживання, де простіше оформити необхідну документацію, де вищий рівень соціального й правового захисту тощо. 80 % українських емігрантів працюють в одному місці не довше 1–2 років. Підвищена мобільність може сильно позначатися на формуванні ідентичності. У розмовах із українцями за кордоном можна часто почути, що вони відчують себе між «тут» і «там». Емігранти вже є «чужинцями» на своїй Батьківщині, тому що змінилися самі, як змінилася і Україна за роки їхнього перебування за її межами. Вони вже освоїлися у країнах перебування, однак ніколи не стануть там «своїми». Формується нова суспільна група «громадян глобального світу» із фрагментарною ідентичністю. У кращому випадку особа є і українцем, і португальцем, і європейцем одночасно. У гіршому, сьогодні вона – португалець, а завтра – іспанець, післязавтра – ірландець, у залежності від того, де вона перебуває на конкретному відрізьку свого життя.

Старі підходи до формування міграційної політики у країнах ЄС не завжди дозволяють досягати поставлених цілей.

Надмірний наголос на прикордонному контролі, що спрямований на створення своєрідного «фільтру», який не впускатиме нелегальний потік мігрантів, може вести до формування нової «залізної завіси» та виникнення доволі замкнутого суспільного утворення. Здебільшого такий «фільтр» спрацьовує у зворотному напрямку і не випускає мігрантів додому, адже кожен, хто нелегальними шляхами зміг потрапити на роботу за кордоном, намагався якомога довше там бути. «Тінізація» праці іммігрантів створює більше соціальних проблем, ніж приносить користі.

Політика інтеграції іммігрантів часто провадиться без усвідомлення того, що національні суспільства змінилися під впливом міграції. Коли в деяких регіонах ЄС кількість осіб іноземного походження може сягати 10 % (а подекуди до 20–25 %), то місцеві жителі змушені також адаптуватися до цих змін. Інтеграція мусить бути двостороннім процесом. Доказом неефективності міграційної політики у країнах ЄС може служити зростання суспільної напруги на ґрунті міграції, численні порушення фундаментальних прав людини, зростання кількості мігрантів з нерегульованим статусом, поширення торгівлі людьми з метою сексуальної та трудової експлуатації, існування розгалуженої мережі організованої злочинності у сфері міграції, збільшення нелегальних перетинів кордону [4, с. 117].

В умовах «беззубості» української політики щодо захисту українських емігрантів за кордоном, у документах ЄС все більше простежується намагання звести іммігрантів виключно до економічних ресурсів і зосередити увагу України на протидії нелегальній міграції, питаннях реадмісії та боротьбі з торгівлею людьми. Так, понад 5 тис. зареєстрованих жертв новітнього рабства упродовж останніх 8 років – це величезна трагедія нашого народу. Та чи можна обминути увагою проблеми близько 5 млн. українців за кордоном?

Навіть прагматичні економічні міркування повинні підштовхувати Україну до активнішої позиції щодо забезпечення інтересів українських трудових емігрантів. Адже за деякими оцінками фахівців НБУ та МОМ розмір грошових переказів в Україну порівнюється із 20 % ВВП країни і складають 20–25 млрд. євро. Обов'язок держави ставати

на захист своїх громадян, їхніх прав і законних інтересів залишився поза полем зору. Наприклад, з наближенням чергових виборів все актуальнішими стають питання реалізації активного виборчого права емігрантами. За оцінками фахівців, на роботу за кордон виїхало 4,5–7 млн. українців, що складає 12–19 % усіх виборців. З них реально проголосувати зможе не більше кількох відсотків! Це добре відомі факти. Чи не тому на минулих парламентських виборах з кількох десятків передвиборчих програм лише у 4-х згадуються міграційні проблеми. Та й то побіжно, без жодних конкретних пропозицій.

Яку лінію поведінки повинна обрати Церква? Насамперед, виразно стояти на захисті гідності людини, створеної на образ і подобу Божу. Міграція не є проблемою самою у собі. Однак ставить чіткі вимоги і завдання. Душпастирі мусять бути разом із своїми людьми, незважаючи на політичні віяння у сфері міграції. Значна кількість українських церковних громад у Італії, Іспанії, Португалії є не тільки духовними, а також культурними й соціальними центрами солідарності та взаємодопомоги. Там, де держава не може виконувати своїх обов'язків перед власними громадянами, турботу про людей часто бере на себе Церква. Особливо це стосується тих, хто змушений працювати без належних документів на перебування чи працевлаштування. Серед пасторальних пріоритетів на чільне місце виходить збереження цілісності та єдності сім'ї, що тісно пов'язано з підтриманням зв'язків із рідними та батьківщиною, а також збереженням власної ідентичності та укорінення. Чим менше особа відчуває себе чужою вдома, тим більший шанс збереження родини.

Діяльність Української Греко-Католицької Церкви у сфері міграції провадиться багатьма різними церковними структурами, зокрема, це Апостольські візитатури в Італії, Іспанії, Великобританії та Ірландії; Комісія УГКЦ у справах мігрантів; Пасторально-місійний відділ; Карітас України; Патріарша катехитична комісія; Єзуїтська служба біженців; Морський апостолат та ін. Загалом ця діяльність, що характеризується своїми особливостями та труднощами, здійснюється на трьох взаємопов'язаних рівнях:

I. *Безпосереднє служіння людям* (українські мігранти та повертанці, їхні рідні та діти, біженці та іноземні іммігранти в Україні, а також моряки, які прибувають до портів Австралії, Великобританії, Канади, США та України);

II. *підготовка душпастирів та координація душпастирської опіки мігрантів*;

III. *підготовка та представлення позиції УГКЦ* щодо феномена міграції та викликів, які її супроводжують на національному та міжнародному рівнях.

I. *Безпосереднє служіння*. Відповідно до пасторального контексту можемо виділяти шість цільових груп осіб:

1) *Українські трудові мігранти*, які працюють за кордоном. За даними експертів зараз налічується 4,5 млн. емігрантів за кордоном, близько 2 млн. з яких працюють у країнах ЄС. Церковні громади за кордоном виконують функції не лише духовного центру, але також культурного й соціального центру [1, с. 45]. Саме в Церкві українці зарубіжжя мають можливість зустрічатися, обговорювати свої проблеми, об'єднувати зусилля для подолання цих проблем і самоорганізовуватися. Фактично церковні громади послужили зародками усіх помітних громадських організацій українців, основою для реалізації спільних ініціатив, створення недільних та суботніх шкіл тощо.

2) *Члени родин мігрантів*, які залишилися в Україні. Крім служіння за кордоном, новітня українська трудова міграція ставить перед Церквою виклики і в Україні. Вони стосуються збереження цілості сімей. Вперше в історії України люди їдуть на роботу, залишаючи родини вдома. Це несе із собою три найбільші небезпеки: перетворення мігранта на засіб отримання грошей (за свідченнями деяких мігрантів, вони відчують себе своєрідними «банкоматами»); послаблення емоційно-психологічних зв'язків та взаєморозуміння між подружжям (емоційний контакт зберігається не довше 9 місяців розлуки, після цього відносини слід відбудувати заново); виховання дітей без прикладу батька, матері або й обох батьків (діти інколи можуть бездумно витратити отримані з-за кордону гроші з почуттям помсти за те, що їх залишили) [5, с. 20]. У результаті різко підвищується кількість розлучень в Україні та спостерігається девіантна поведінка у дітей мігрантів. Попри те, що люди виїжджають за кордон заради сім'ї, саме вона стає чи не першою жертвою.

3) *Повертанці* (за свідченням соціологів, близько 70 % українських трудових мігрантів декларують бажання повернутися до своїх родин, але не більше 20 % реалізують це бажання). Українські трудові мігранти підтримують тісний зв'язок із Україною загалом (особливо цікавляться її політичним життям), та колом рідних і друзів, зокрема. Ілюстрації цього – активність українських мігрантів у країнах ЄС під час останніх президентських і парламентських виборів (про це свідчать дані ЦВК по закордонному округу), чи регулярні поїздки до України в часи різдвяних та великодніх свят. Це пояснюється спрямованістю на повернення додому. Близько чверті мігрантів повертаються після 2-х – 4-х років праці за кордоном. При цьому вони зустрічаються із проблемою реінтеграції в українське суспільство, яке за ці роки змінилося, а переважна більшість соціальних зв'язків в Україні була втрачена [3, с. 31]. Якщо мігранту не вдається подолати ці труднощі, він знову їде шукати працю за кордоном. Найчастіше це відбувається після 3-х – 4-х місяців перебування вдома.

4) *Жертви торгівлі людьми*. Поширення нелегальної міграції сприяє виникненню організованих злочинних угруповань, які активно долучаються до торгівлі людьми. З метою налагодження міжнародної співпраці та обміну інформацією між християнськими організаціями, які займаються протидією торгівлі людьми в 2001 р. створено «Coatnet» – міжнародну програму «Мережа християнських організацій проти торгівлі жінками» (за участю Німеччини, Чехії, Швейцарії, України та Литви). В рамках програми розпочав роботу притулок для 10 жінок – жертв торгівлі, які повернулись в Україну. При сприянні і фінансовій допомозі міжнародних партнерів Карітас України забезпечує конфіденційне і безпечне перебування жінок в притулку протягом 3 місяців. За цей час вони проходять медичну й психологічну реабілітацію, мають можливість скористатись юридичними консультаціями, тренінгами для працевлаштування. Однак спостерігається певне зменшення потреби у таких притулках, один із яких навіть довелося закрити.

5) *Іммігранти та біженці в Україні*. Територію нашої держави проходить один із основних транзитних шляхів із Півдня та Сходу до Західної Європи. Перед УГКЦ у цій ситуації стоїть два основних завдання: розвиток толерантного ставлення до іноземців в Україні на засадах гостинності та соціальна допомога біженцям (над якою активно працює мережа Карітасу, зокрема Карітас Мукачєва, де розташовано один із найбільших центрів тимчасового тримання

біженців). Єзуїтською службою біженців у Львові відкрито будинок для біженців, що вже прийняв до десятка іноземців, які мають можливість отримувати юридичну допомогу та творити спільноту.

II. *Підготовка душпастирів та координація душпастирської опіки*. Міграція сповнена серйозних викликів, пов'язаних із глибокими індивідуальними стражданнями, а інколи навіть і людськими трагедіями. Відомо, що саме сім'я стає чи не першою жертвою, хоча люди виїжджають за кордон заради неї. Адекватна відповідь інколи вимагає справді героїчного зусилля як від самих мігрантів та їхніх рідних, так і від тих, хто їм служить. Для священників з України це новий вид служіння, який потребує додаткової ґрунтовної підготовки. У цьому напрямку робляться лише перші кроки, на відміну від безпосереднього служіння.

III. *Підготовка та представлення позиції УГКЦ*. Глобалізаційні процеси значно поміняли умови міграції. Спільноти мігрантів – це вже не відірвані від материка острівці, а півострови, що підтримують тісний зв'язок із Батьківщиною та між собою. Сучасні мігранти дуже мобільні. Вони часто переїжджають із регіону в регіон та з країни в країну. А держави перебування намагаються активно регулювати міграційні процеси. Все це разом спричинює додаткові особливості у служінні.

Підготовка та представлення позиції УГКЦ має дві складові: 1) власне розробку та формулювання чіткої позиції УГКЦ, бачення й розуміння міграційних процесів та викликів, а також пропозиції розв'язок; 2) відносини УГКЦ із державними інституціями та структурами громадянського суспільства в Україні та за кордоном, а також із суспільствами перебування українських мігрантів.

1) *Розробка та формулювання чіткої позиції УГКЦ*. Міграція в сучасному світі є комплексним і багатовимірним феноменом, спрощені рішення щодо якого можуть створювати більше проблем, аніж давати відповідей. Пошук ефективних розв'язок вимагає глибинного аналізу на основі міжгалузевого підходу. На даний момент церковними структурами проведено чотири різних дослідження цієї проблематики:

а. Перше комплексне дослідження трудової міграції з України було проведено *Карітасом України* у співпраці зі співробітниками сектору етносоціальних досліджень Інституту Народознавства НАН України та *Комісії УГКЦ у справах мігрантів* за підтримки Фонду Реновабіс у 2007–2008 рр. Дослідження охопило 7 країн ЄС (Республіка Польща, Чеська Республіка, Італійська Республіка, Грецька Республіка, Королівство Іспанія, Португальська Республіка, Республіка Ірландія) і частково Росію. Метою проекту було вивчення масштабів, напрямів і тенденцій сучасної трудової міграції з України до зазначених держав. Результати дослідження були презентовані у червні 2009 р.

б. Причини та моделі повернення мігрантів вивчалися у рамках «Aeneas Programme BrainNet-working Project» (*Карітас України*, Sapienza Università di Roma, Caritas Diocesana di Roma та ін., березень 2008 р. – грудень 2009 р.) з використанням глибинних інтерв'ю. Дослідження проводилося в середовищі колишніх трудових мігрантів в Україні.

в. Проблеми ресоціалізації українських трудових мігрантів після повернення, спільноти колишніх трудових мігрантів, які починають самоорганізовуватись на парафіях та їхнє входження до церковних спільнот вивчається у рамках пілотного проекту *Комісії УГКЦ у справах мігрантів* за допомогою включеного спостереження.

г. Потреби повертанців аналізувалися у рамках діяльності *Мережі солідарності України*, створеної *Карітасом України* за участі *Комісії УГКЦ у справах мігрантів*. Результати аналізу опубліковані англійською мовою та призначені для працівників громадських організацій ЄС. Метою публікації є представлення особливостей українських повертанців, їхніх потреб та викликів, які мігранти зустрічають на шляху додому.

Аналіз основних проблем міграції та виходи із ситуації у цьому звіті здебільшого базуються на результатах вищезгаданих досліджень. На жаль, ми ще не можемо сказати, що знайдено відповіді на усі виклики міграції. Тому актуальність досліджень залишається дуже високою.

2) *Відносини УГКЦ із державними інституціями та структурами громадянського суспільства*. У відносинах із державними інституціями та суспільствами загалом Церква повинна виразно стояти на захисті гідності людини, створеної на образ і подобу Божу. Міграція не є проблемою самою у собі, однак ставить чіткі вимоги й завдання. Душпастирі мусять бути разом із своїми людьми, незважаючи на політичні віяння у сфері міграції. Значна кількість українських церковних громад у Італії, Іспанії, Португалії є не тільки духовними, а також культурними й соціальними центрами солідарності та взаємодопомоги. Там, де держава не може виконувати своїх обов'язків перед власними громадянами, турботу про людей часто бере на себе Церква. Особливо це стосується тих, хто змушений працювати без належних документів на перебування чи працевлаштування.

Старі підходи до формування міграційної політики у країнах ЄС не дозволяють досягати поставлених цілей. Вже зазначалось, що створення своєрідного «фільтру» (що не впускати нелегальний потік мігрантів) насправді приведе до формування нової «залізної завіси» та виникнення доволі замкнутого суспільного утворення, оскільки такий «фільтр» спрацює, як правило, у зворотному напрямку. «Церква не може мовчати», – вказано у Резолюції Світового конгресу «Пастирські відповіді на феномен міграції у епоху глобалізації», організованого Папською радою у справах душпастирства мігрантів та неосілих (Рим, 8–12.XI.09). Діалог із державними інституціями можливий виключно у площині захисту людських прав і збереження національної та релігійної ідентичності. Церква мусить піднімати свій голос за найбільш упосліджених мігрантів.

Наприклад, у квітні 2009 р. прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 236, що допускала можливість подвійного оподаткування українських трудових мігрантів. Комісія УГКЦ у справах мігрантів провела юридичний аналіз Постанови та спільно з Християнським товариством українців Італії, Українською всесвітньою координаційною радою, громадськими організаціями українців за кордоном виступила з протестом проти прийнятого КМУ рішення. Було організовано прес-конференцію, на якій представлено тисячі підписів

мігрантів проти постанови та спільне звернення десятків організацій українців за кордоном. В результаті постанова була змінена, а права мігрантів – захищено.

У липні 2009 р. було оприлюднене Звернення Синоду єпископів УГКЦ щодо українських трудових емігрантів до державних органів України, у якому містився заклик можновладців до активності у справі українських емігрантів, зокрема, щодо вироблення чіткої міграційної політики України та визнання на законодавчому рівні існування трудових емігрантів і закріплення їхнього правового статусу. Цей заклик став наслідком численних звернень мігрантів до Церкви. Де-юре, для нашої держави такої категорії осіб взагалі не існує! Зовнішня політика України працює ще за радянськими принципами і захист прав власних громадян за кордоном не є її пріоритетом.

У руслі реалізації цього звернення при Комісії УГКЦ у справах мігрантів була створена робоча група, що збирала пропозиції від громадських організацій українців за кордоном про основні проблеми мігрантів та уклала законопроект «Про правовий статус українських трудових мігрантів», який закріплює на законодавчому рівні визначення українських трудових мігрантів та встановлює мінімальний обсяг прав мігрантів. На підтримку законопроекту виступило 28 українських громадських організацій за кордоном та 51 НУО (Неурядових організацій) в Україні. Крім того, оприлюднене спільне звернення Народи християнських церков на підтримку законопроекту (спільне звернення прийняте за сприяння Бюро УГКЦ по зв'язках із державними органами). Законопроект був представлений на парламентських слуханнях з питань міграції у стінах Верховної Ради України.

Ефективне реагування на виклики міграції вимагає від Церкви зосередження наявних ресурсів та вироблення загальної візії. Та найважливіше – бути разом із мігрантом у його пошуку свого місця у глобальному світі, пам'ятаючи слова нашого Господа: «Я був чужинцем, і Ви мене прийняли» (Мт. 25:35).

1. Гідність без кордонів: Виклики міграції: Матеріали круглих столів, вибрані церковні та міжнародні документи, а також аналітичні матеріали щодо міграції / Упоряд. Г. Селешук, А. Окіс. – Львів, 2007. – 188 с. 2. *Іванкова-Стецюк О.* Виклики та здобутки Української Греко-Католицької Церкви в еміграції: історико-соціологічний нарис / О. Іванкова-Стецюк, Л. Васьків, А. Васьків, Г. Селешук. – Львів, 2010. – 96 с. 3. *Іванкова-Стецюк О.* Спільнота як дім. Матеріали дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції» / Оксана Іванкова-Стецюк. – Львів, 2010. – 68 с. 4. *Селешук Г.* Деякі аспекти правового регулювання міграційних процесів в Україні та Європейському Союзі / Григорій Селешук // На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни Європейського Союзу та Російська Федерація) / Марков І., ерм. Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г. та ін. / За ред. І. Маркова. – Львів: Карітас України, 2009. – 259 с. – С. 87–121. 5. *Суліван А.* Відчуваючи серцебиття мігранта: 50 надзвичайно важливих питань та відповідей католицького психотерапевта для заклопотаного душпастиря. / Андрій Суліван. – Львів: Комісія УГКЦ у справах мігрантів, 2009. – 112 с.